

Alternativ og supplerende kommunikasjon, arbeid for logopeder?

Alternativ og supplerende kommunikasjon (ASK) er et fagfelt som involverer mange aspekt ved språk, tale og kommunikasjon, men er likevel ikke et vanlig arbeidsområde for logopeder. I denne artikkelen vil jeg derfor redegjøre for forhold som jeg mener logopeder bør kjenne til. Kanskje klarer jeg å vekke interessen for ASK hos flere logopeder? Artikkelen bygger på mine erfaringer med ASK gjennom mange år, og hovedfagsoppgaven min med tittelen *Kommunikasjonsfremmende faktorer ved alternativ og supplerende kommunikasjon* (Skogdal 2005).

Det er lite sannsynlig at artikulasjon og uttale kan utvikles videre, så da er det ikke mer å gjøre for meg (logoped om talehemmet 9-åring med cerebral parese).

9-åringen "Christian" kommuniserer ved hjelp av kroppsspråk, gester, litt vokalisering, enkelte ord og talemaskinen mikro-rolltalk (MRT). Språkforståelsen er vesentlig bedre enn språkproduksjonen.

Er dette en sak for logopeder? Min erfaring er at logopeder sjelden arbeider med saker som involverer alternativ og supplerende kommunikasjon.

ISAAC Norge (*International Society for Augmentative and Alternative Communication*) holder annet hvert år en stor konferanse om ASK. Siste konferanse var i april 2009 og gikk over fire dager. Ca. 230 fagfolk deltok, deriblant 10-15 logopeder. Ergoterapeuter, spesialpedagoger, vernepleiere og entusiastiske assistenter har ofte ansvar for språk- og kommunikasjonsopplæringa til personer som Christian.

Det var også disse gruppene som var i flertall på ISAAC-konferansen. Hvorfor var det ikke flere logopeder til stede? Har logopeder noe å tilføre Christian? Skyldes det at emnet alternativ og supplerende kommunikasjon har liten/ingen plass i logopedutdanningen, eller har utdanningsinstitusjonene og logopeder i liten grad tenkt at ASK

handler om språk og kommunikasjon – logopedfagets "overskrift"? ASK-feltet har i mange år hatt et sterkt fokus på hjelpemidlenes tekniske funksjon, men de siste 5-6 årene har man sett et paradigmeskifte; fokus på kommunikasjon, språk og tale. Ut i fra dette bør flere logopedøyne åpnes for dette spennende fagfeltet. Stortingsmeldinga som kom våren 2009 reflekterer en anerkjennelse av ASK som kommunikasjonsmåte.

Stortingsmelding, Innstilling S.nr. 239 (2008-2009) (Midlertidig)

14. mai 2009 vedtok Stortinget å sende følgende forslag til Regjeringen:

1. *Stortinget ber Regjeringen vurdere endring i Opplæringsloven slik at elever som trenger utvikling i talespråk, tegnspråk, alternativ kommunikasjon, supplerende kommunikasjon, eller en kombinasjon av disse, sikre likeverdige rettigheter i lovverket.*
2. *Stortinget ber Regjeringen gjennomgå Statped-systemet med sikte på å styrke og videreutvikle kompetansen om alternativ og/eller supplerende kommunikasjon (ASK), samt vurdere å opprette ett eller flere nasjonale kompetansesentre for ASK.*

Vedtakene er svært viktig for alle med nedsatt kommunikativ funksjonsevne, deres familier og nettverk, men også gledelig for fagpersoner som kjenner

Signhild Skogdal

er logoped/cand.polit. og arbeider som spesialpedagogisk rådgiver i Statped Nord.
signhild@tromso.online.no

til disse brukernes mangelfulle rettigheter og tilbud. Når dette vedtaket blir iverksatt får personer med behov for ASK samme rettigheter som døve og hørselshemmede har til tegnspråk; en mulighet til å uttrykke sitt morsmål. For andre, med store forståelsesproblemer, vil fokus på nærpersioners forståelse og kommunikative væremåter, kanskje være den beste veien mot å bli sett og forstått av andre.

Stortingsvedtakets punkt 2 er viktig for at punkt 1 skal kunne realiseres. Det må finnes kompetanse til å utføre utredning, veiledning og tilrettelegging for personer med talehemming som har nytte av ASK. Tverrfaglig samarbeid er nødvendig, og bør involvere oss logopeder. Videre utfordringer består bl.a. i å utvikle og spre kompetanse på området.

Hva kan en logoped gjøre for talehemmede Christian?

Noen "Christian-er" kommer aldri til logoped. Andre "Christian-er" går til logoped i en periode og trener munnmotorikk, vokallyder, og enkelte KV-forbindelser. Denne treninga er ikke unyttig, selv om det på et punkt stopper

opp. To viljestyrte bevegelser eller lyder er utgangspunkt for å kunne kommunisere ”ja” og ”nei”, andre uttrykk kan brukes til andre høyfrekvente ytringer. Men, logopeden bør ikke stoppe arbeidet med Christian her.

En tredje gruppe ”Christian-er” har logoped over mange år som jobber med:

- Å utvikle ikke-språklige kommunikative uttrykksmuligheter hos Christian
- Alle språkets deler; spesielt semantikk, pragmatikk og strategisk kompetanse
- Kompetanse i å betjene kommunikasjonshjelpemidlene teknisk og kommunikativt
- Lese- og skriveopplæring, og tilpasset opplæring for øvrig læringsutvikling
- Logopeden deltar i brukerens nettverk (fagfolk og familie) i tverrfaglig samarbeid om utvikling og evaluering, for stadig økt kommunikativ kompetanse på ASK hos Christian og hans samtalepartnere.

I artikkelen vil jeg først utdype teoretisk bakgrunn og forståelse for hva ASK dreier seg om, og deretter komme inn på moment som er listet opp i avsnittet over. Av plasshensyn kommenteres ikke alle punktene like grundig.

Talehemming og ASK

Barn, unge og voksne som har så store uttalevansker at kommunikasjon med tale er vanskelig, vil ha nytte av alternativ eller supplerende kommunikasjon. Personer med Cerebral parese (CP), autisme og Down syndrom utgjør store grupper som i dag bruker ASK. I tillegg til disse gruppene kan personer med multipel sklerose (MS), amyotrofisk lateral sklerose (ALS), afasi og andre ulike tilstander som fører til stor dysartri ha nytte av ASK.

Talehemmede hjelpemiddelbrukere som har atskillig bedre språkforståelse enn det de kan uttrykke, hører i følge Tetzchner & Martinsen (2002) inn under

uttrykksmiddelgruppen. En annen gruppe kalles *språkalternativgruppen*, og omfatter personer med alvorlig lærehemming som ikke har tale. Hovedmål er at de kan uttrykke seg, men ikke nødvendigvis forstå andre. Den siste gruppen er *støttespråkegruppen* hvor den alternative og supplerende kommunikasjonen er et skritt på veien til å utvikle tale.

Videre bruker Tetzchner & Martinsen begrepene *hjulpert kommunikasjon*, *ikke-hjulpert kommunikasjon*, *avhengig kommunikasjon* og *uavhengig kommunikasjon*. *Hjulpert kommunikasjon* omfatter tegn og symboler som foreligger i fysisk form på peketavler, talemaskiner eller datamaskiner. Tegnene er selektert. *Ikke-hjulpert kommunikasjon* er kommunikative uttrykk som personen produserer selv. Tale, ikke-språklig kommunikasjon, håndtegn og morse hører inn under begrepet ikke-hjulpert kommunikasjon. Tegn-Til-Tale regnes som ikke-hjulpert supplerende kommunikasjon, men vil ikke bli omtalt i denne artikkelen. Ved *avhengig kommunikasjon* må den som uttrykker seg ha hjelp til å sette sammen og tolke det som blir kommunisert. Systemer med enkeltbokstaver, enkeltord eller grafiske tegn regnes som avhengige kommunikasjonssystemer. Ved *uavhengig kommunikasjon* blir uttrykkene formulert i sin helhet av brukeren selv. Tekniske hjelpemidler kan gjøre brukeren i stand til å aktivere eller skrive hele setninger (data og talemaskiner). Dermed kan brukeren uttrykke hele, forståelige uttrykk uavhengig av tolkehjelp. Syntetisk eller digital tale gjør at brukeren kan få talelyd på uttrykkene sine.

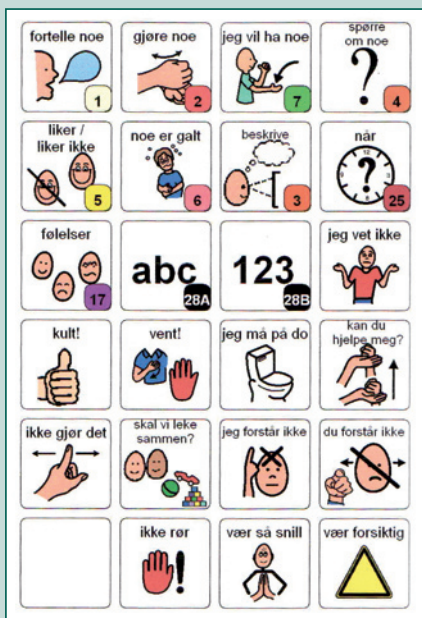
Utvikling av ASK

Det har til alle tider vært mennesker med begrenset eller ikke-funksjonell tale. En 300 år gammel fabel skrevet av den irske forfatteren Jonathan Swift (i Tetzchner & Jensen 1996) forteller om kommunikasjon med ting i stedet for ord. På begynnelsen av forrige århundre ble det laga en del billedtavler – med tegninger og bilder fra bøker/blader.

Det har vært gjort ulike forsøk på å lage systemer for personer med talevansker, men fart i utviklingen ble det ikke før i slutten av 1960-årene, da Charles Bliss’ system (utvikla i perioden 1941-1949) ble prøvd ut på talehemmede i Canada. Introduksjonen av Bliss kan betegnes som en revolusjon for personer med motorisk funksjonsnedsettelse og ikke-lesende personer, men også for systematisk bruk av grafiske tegn generelt. I Norge ble blissymbolene tatt i bruk i 1976. Nord-amerikanske forskere og praktiskere har vært i front m.h.t. forskning og publisering av alternative og supplerende kommunikasjonssystemer for motorisk funksjonshemmede (Tetzchner & Jensen 1996). En vanlig definisjon på alternativ og supplerende kommunikasjonshjelpemidler er som følger:

Alternative kommunikasjonshjelpemidler er hjelpemidler som erstatter tale for personer som ikke har mulighet til å utvikle tale, mens supplerende kommunikasjonshjelpemidler skal supplere redusert tale – permanent eller i en rehabiliteringsfase (Tetzchner & Martinsen, 2002)

Alternative kommunikasjonssystemer er som regel grafiske, billedlige, eller ortografiske, og kan organiseres på peketavler, kommunikasjonsbøker og/eller talemaskiner. I Norge har man de siste årene tatt i bruk manuelle (papirbaserte) kommunikasjonsbøker etter Gayle Porters oppsett og manøvreringssystem (Kjelmann & Medici 2007), såkalte ”pragmatiske dynamiske kommunikasjonsbøker” (PODD Pragmatic Organisation Dynamic Display Communication Books). Kommunikasjonsbøkene kan mange sider (30-40 sider er ikke uvanlig med PODD). Andre oppsett kan bli for uoversiktlig med så mange sider. Viktige prinsipper med PODD er at venstresidene i boka har pragmatiske startere (for eksempel *jeg vil...*, *jeg liker ikke...*), og sidehenvisninger til temaside. De ulike temaene er på bokas høyresider. Systemet og prinsippene brukes også på peketavler og talemaskiner.

Figur 1 eksempel på oppsett for venstre side i dynamisk kommunikasjonsbok

Figur 2 eksempel på oppsett for høyre side i dynamisk kommunikasjonsbok

Tone Mjøen har gjort et stort arbeid med å oversette mye av Gayle Porters teorier og materiell til norsk. Diverse eksempler på kommunikasjonsbøker/tavler kan ses og lastes ned fra www.isaac.no eller ASK-loftet, Trøndelag kompetansesenter.

Talehemmede barn som skal få tilpasset sitt første kommunikasjonshjelpemiddel, begynner gjerne med enkle symboler som organiseres på tematavler, for eksempel ”leke”, ”ute”, ”personer”, ”dyr” - avhengig av barnets interesser og livssituasjon. Barn med store motoriske vansker vil trenge hjelp til å bla/manøvrere i boka. Når barnet skjønner prinsippet med ei dynamisk kommunikasjonsbok, kan tilsvarende oppsett legges inn på et høyteknologisk kommunikasjonshjelpemiddel som for eksempel Rolltalk, MyTobii, eller Mini-merc. De vanligste grafiske ASK-symbolene i Norge er PCS (*picture communication symbols*), Piktogrammer og Bliss og foto. Dessuten brukes ortografisk skrift i ulike oppsett (manuelt og på data) som alfabetavler, personlige ordlister, eller med ordinær staving evt. med ordprediksjon.

I følge Tetzchner og Jensen (1996) er det ikke tvil om at den teknologiske utviklinga har ført til forbedring av kommunikasjonsmuligheter for ASK-brukere, men det har i for stor grad blitt fokusert på teknologi og lite fokus på kommunikasjon. Det noe ensidige teknologiske fokuset ser ut til å ha løsnet, og ferden videre handler om kommunikasjon med ASK. Dette perspektivskiftet har bl.a. ført til oppmerksomhet om interaksjonen mellom ASK-brukeren og samtalepartner i kommunikasjonssituasjoner; både bruker og samtalepartners rolle og ferdigheter må optimaliseres for best mulig kommunikasjon.

Bruker – Redskap – Omgivelser

Heister Tryg (1998) snakker om BRO-kjeden; Bruker – Redskap – Omgivelser. Ved utvikling av kommunikativ kompetanse i forbindelse med ASK er det nødvendig å se på alle delene i BRO-kjeden i sammenheng.

Brukeren må få nødvendig utredning medisinsk, fysiologisk, kognitivt, sensorisk, motorisk, språklig og kommunikativt (språkforståelse, språkproduksjon, total kommunikasjon). På bakgrunn av slik

helhetlig vurdering må det tas valg av egnede kommunikasjonsmåter, system og hjelpemidler. Den talehemmede må få opplæring til å utvikle kommunikativ kompetanse (dette vil jeg komme inn på senere i artikkelen). For å ivareta denne utredninga og opplæringa kreves tverrfaglig kompetanse, som gir kompetanse i nettverket (barnehage/skole/familie/venner) rundt den enkelte bruker. Logopeders kompetanse om språk er viktig i denne sammenheng.

Redskap: Som nevnt i avsnittet om kommunikasjonshjelpemidler finns det et relativt stort utvalg av alternative og supplerende kommunikasjonssystem og hjelpemidler. Muligheter for styringssystemer er også store; ulike bryterstyringssystem, scanning, sensorer, øyestyring. Det kreves kompetanse for å velge rett system for den enkelte bruker. Eksempelvis vil øyestyring være utfordrende dersom øyemotorikk er affisert. Justeringer og endringer må skje jevnlig og krever livslang kontakt med hjelpeapparatet. For noen vil andre mennesker inngå som den viktigste kommunikative komponenten i arbeidet med å bli sett og forstått på en god måte.

Omgivelsene: Personer i brukerens omgivelser/nettverk må få opplæring i kommunikative utfordringer og muligheter ved ASK, og spesiell opplæring i brukerens individuelle kommunikasjonsmåte og kommunikasjonssystem. Kunnskap om nærpersoners egne kommunikative ferdigheter og væremåter, samt utvikling av forståelse for brukerens totale funksjonsprofil vil være en del av dette. Opplæringa må oppdateres i takt med brukerens utvikling og nettverk. Vellykkede samtaler med ASK-brukere krever høyere kommunikativ kompetanse hos den enkelte samtalepartner enn hva som kreves i samtaler mellom talende. Kommunikativ kompetanse innen ASK består av språklig/lingvistisk kompetanse, strategisk kompetanse, operasjonell kompetanse og sosial kompetanse. I denne artikkelen vil jeg legge hovedvekten på språklig og strategisk kompetanse.

KOMMUNIKATIV KOMPETANSE MED ASK

Fra barnet blir født og til det eventuelt får sine første hjelpemidler, kommuniserer foreldre og andre nærpersoner med barnet på samme måte som man kommuniserer med andre barn/babyer i den førspråklige perioden. Foreldre er flinke til å tolke barna sine, og regulerer atferd og situasjon etter barnets reaksjoner og kroppslige uttrykk. Med naturlige og personlige uttrykk menes kroppsspråk, gester, mimikk, stemmebruk, berøring som barnet bruker for kommunikasjon og som nærpersonene tolker og tillegger mening. Slike ikke-språklige uttrykk gir barnet rask tilbakemelding på at de blir forstått, og er også viktige å videreføre når barnet skal begynne å bruke ASK (tematavle og kommunikasjonsbok). Ikke-språklige uttrykk kan gi brukeren mulighet til spontane og raske kommunikative uttrykk – i motsetning til tidkrevende og mindre spontane formuleringer på et talehjelpemiddel, men det krever at samtalepartnerna kjenner til og kan tolke brukeren i mange tilfeller uvanlige ikke-språklige uttrykk.

God kommunikativ kompetanse hos ASK-bruker og personer i ASK-brukerens miljø er avgjørende for god kommunikasjon (Light, 1989; 1998; 2003; Wormnæs, 1992; Heister Tryg, 1998). Kommunikasjon krever samhandling og forhandling om mening. I kommunikasjon mellom ASK-bruker og talende får forhandling om mening ekstra stor plass i samtalen, og krever at den talende tar et større ansvar for å klargjøre mening i samtaler. Begrepet kommunikativ kompetanse ved ASK er utvidet sammenliknet med kommunikativ kompetanse i samtaler mellom talende, hvor operasjonell og strategisk kompetanse kommer i tillegg til språklig og sosial kompetanse (Wormnæs 1992). Sosial kompetanse vil ikke utdypes i denne artikkelen, men nevnes i forbindelse med pragmatisk kompetanse.

Operasjonell kompetanse

Med operasjonell kompetanse menes forståelse for og ferdigheter i å betjene kommunikasjons hjelpemidler. I dette arbeidet kreves det et tverrfaglig samarbeid om brukerens kognitive, sansemessige, motoriske og språklige funksjon. Type kommunikasjons hjelpemiddel og styringssystem krever utredning på alle nevnte funksjoner. Fysioterapeut, synspedagog, evt. audiopedagog, ergoterapeut, teknikere fra HMS, logoped, og brukerens foreldre og hjelpere (lærer/spesialpedagog) er naturlige samarbeidspartnere i utredningsarbeidet. Etter at utredningsarbeidet er gjort, kan den tverrfaglige gruppen krympes. Tilpassing av ASK-hjelpemidler må ses som et kontinuerlig evaluerende livslangt arbeid. Brukeren og hans samtalepartnere er i endring, noe som også må reflekteres ved justering/utvikling av kommunikasjons hjelpemidlene. Personer i brukerens omgivelser må mestre kommunikasjons hjelpemidlene teknisk – altså inneha operasjonell kompetanse; i det minste kunne slå på Rolltalken og plassere/kople til brukerens styringssystem.

Kanskje har det sterke fokuset på operasjonell kompetanse ”skremt” logoped fra å ta fatt på ASK-feltet? Den tekniske/operasjonelle innfallsvinkelen til tale- og kommunikasjons hjelpemidler blir sammen med annet hjelpemiddelstyr ofte sett på som ergoterapeutens arbeidsområde, og mange ergoterapeuter arbeider også med ASK. Det trengs ergoterapeuter i dette arbeidet, men de har langt fra samme kompetanse på kommunikasjon, språk og tale som logoped har. For å ivareta ASK-brukeren og hans kommunikasjonsmuligheter på en god måte, bør både ergoterapeut og logoped være involvert og samarbeide.

Språklig/lingvistisk kompetanse ved ASK

I arbeid med ASK-brukere blir det språklige fokuset ofte på vokabularutvikling og valg av vokabular til snakkebok/kommunikasjonsbok/tale-

maskin. Mange ASK-brukere forblir på stadiet med ett-symbol-ytringer – hvor samtalepartner forsøker å gjette mening ut i fra kun ett ord. Med oppfordring og øvelse i å uttrykke lengre ytringer, minsker feil-gjettinger og misforståelser, og brukeren lærer seg å nyansere og utdype egne uttrykk. Ut i fra dette er det viktig å jobbe med både semantikk, syntaks og om mulig morfologi med ASK-brukeren. Arbeid med fonologi har mindre betydning for kommunikasjon, men er viktig for lese- og skriveutvikling, og eventuell språklydstrening og artikulasjonstrening.

Morfologi

Bliss er det eneste grafiske tegnsystemet som gir brukeren mulighet til bruk av grammatikk tilsvarende tale-/skriftspråk, men det er ikke vanlig at blissbrukere utnytter blissens grammatikalske muligheter. Det store flertall kombinerer aldri grafiske tegn for å lage nye uttrykk som de mangler i sitt tegnvokabular. Barn med relativt god motorikk ser ut til å bruke grammatikalske markører i større grad enn barn med store motoriske vansker (Brekke og von Tetzchner, 2003; Kaul, 2003; McNaughton, 2003). En ASK-bruker med god morfologisk kompetanse har større muligheter til å uttrykke seg presist bl.a. ved å bruke bøyingsformer og ordsammensetninger, men god kommunikasjon krever at samtalepartnere kjenner til kommunikasjonssystemets grammatikalske markører.

Syntaks

Mange ASK-systemer er ikke laga med tanke på å uttrykke korrekt syntaks (Heister Tryg 1998). Uttrykk med ett eller flere innholdsord (substantiv, verb, adjektiv, personord) er derfor vanlig hos ASK-brukere som ikke har tilgang til systemer med riktig syntaks. Dermed kan ASK-brukeres ytringer heller representere ei mening (noe som handler om samme forhold/brukeren snakker om samme sak), enn ei grammatikalsk riktig setning. Hvis ASK-brukeren uttrykker ei

ytring med flere enkeltord, kan orda ved tolkning og formulering etter norsk syntaks bli til flere setninger, f.eks.; ”*sjåfør same kjøre ringe mamma*” = ”jeg savner en av sjåførene som brukte å kjøre meg. Kan du ringe mamma og spørre om hun kan undersøke hvor han er?”. Denne måten å tenke setningsstruktur på passer også med Bakhtin (1981) som mener at ei ytring er ei mening, og kan f.eks. uttrykkes gjennom ett ord, en lengre replikk, en artikkel, eller en roman. En slik fortettet ytringsstruktur kan også være en bevisst måte å ordøkonomisere på. ASK-brukere blir fort vant til at de ikke får sagt like mye som talende, dermed kan det være lurt å si flere ting ”på en gang”.

En variant på setningsstruktur som noen ASK-brukere benytter, er at viktigste ord/tegn velges først. ASK-brukere har ofte opplevd å ikke få snakke ferdig. Dermed har det blitt en naturlig og personlig syntaktisk strategi å velge viktigste ord først. F.eks. a) *konsert jeg Ingvild* eller b) *Ingvild jeg konsert*. Ytringene har forskjellig betydning for brukeren, selv om ordvalget er det samme. I eksempel a) er det viktigst å dra på konsert, og gjerne sammen med Ingvild. I eksempel b) er det viktig å være sammen med Ingvild og kanskje kan hun være med på konsert. Dette er en måte å effektivisere den alternative kommunikasjonen på og kan også gjøre den mer presis, men det forutsetter at både bruker og samtalepartnere har blitt enig om en slik strategi (metakommunikasjon).

Semantikk

For barn med tale- og bevegelsehemming er det spesielt viktig å jobbe systematisk med begrepslæring fordi deres muligheter til å gjøre fysiske og språklige erfaringer på egen hånd er redusert (Wormnæs 1992). Forutsetninger for at en talehemmet skal ta i bruk et symbol/tegn/ord er at han forstår mening og innhold i det. ASK-brukere med god semantisk kompetanse har begrepsforståelse for orda i vokabularet

sitt, og kan dermed lettere finne alternative ord med liknende assosiasjoner/kjennetegn når de ikke har tilgang til ønsket ord på kommunikasjonshjelpemiddelet, eller de kan gi flere stikkord som kan lede samtalepartner inn på riktig mening.

Tetzchner & Martinsen (2002) mener at fagfolk har en tendens til å foreslå de samme tegnene til ulike personer uten å ta tilstrekkelig hensyn til forskjellene i alder, interesser og livssituasjon. Kommentarer fra spesialpedagoger i Østviks (2003) undersøkelse viser at noe av det vanskeligste med tilrettelegging av et kommunikasjonshjelpemiddel er å vite hvilke ord og setninger som bør velges. En persons vokabular er ikke statisk, men endres bl.a. i takt med personens utvikling, alder og interesser. Tilpassing av vokabular krever derfor dynamiske arbeidsmetoder, hvor logoped/spesialpedagog i samarbeid med bruker og nærpersoner jevnlig vurderer nye ord og setninger til kommunikasjonshjelpemidlene, samt observerer hvorvidt tilgjengelige ord brukes, og om brukeren har ord som dekker ulike kommunikasjon-funksjoner og nye kommunikasjonssituasjoner.

Pragmatikk

Pragmatikk handler om sosiale spilleregler for kommunikasjon i ulike kontekster og kulturer, med regler for å forme og tolke språklige budskap. Det å vise følelser; humor, ironi, glede, tristhet, sinne gjennom språket hører også med til den pragmatiske sida av språket, og er kontekst- og kulturavhengig, f.eks.; når passer det å fleipe/når passer det ikke? For sosial aksept er det viktig å beherske kulturens normer for å hilse, takke, vise høflighet m.m. (Linell 1982; Ogden 2002). Tilpassing til partnerens nivå og velge den kommunikasjonsformen som er mest passende for situasjonen/kontekst er en del av pragmatisk kompetanse. Pragmatikk handler dessuten om å bruke og tolke ikke-språklig kommunikasjon, og velge hvordan man skal forholde seg til samtalepartnerens

uttrykk (Linell 1982). Ut i fra dette kan man si at pragmatikk er bindeleddet mellom språklig og sosial kompetanse i kommunikasjon.

ASK-brukere som tilhører uttrykksmiddelgruppen har som regel ikke vanskelig for å forstå hva som er god/akseptert sosial atferd, men reduserte kommunikasjonsmuligheter gjør at de har vanskelig for å få vist sin sosiale kompetanse og personlighet, samt utvikle vennskap og bygge relasjoner. Spasmer, sikling, uvanlige kroppspositurer og vanskelig tolkbare ett-ordsytringer er med på å skjule personligheten til tale- og bevegelsehemmede, og de får i liten grad vist sin humoristiske sans, sine tanker og vurderinger. De treffende kommentarene som ASK-brukeren har klar i hodet kommer kanskje ikke til uttrykk fordi de sannsynligvis vil komme for seint.

Lese- og skriveutvikling for ASK-brukere

Mange ASK-brukere får aldri funksjonelle lese- og skriveferdigheter, selv om mange kan ha forutsetninger for dette. Ofte er arbeidet med kommunikasjonsløsninger så omfattende at lese- og skriveopplæring blir nedprioritert. Dårlig kompetanse på hvordan opplæringa skal tilrettelegges kan også være en årsak til manglende lese- og skriveopplæring for ASK-brukere.

Lese- og skrivevansker forekommer imidlertid oftere hos talehemmede enn hos talende personer. Artikulasjonsvansker, med manglende kinestetisk hukommelse for bokstavlydene, kan være én årsak. Heister Tryg (1998) viser til en undersøkelse av Lundberg hvor man fant flere like nevrologiske symptom mellom personer med CP og dyslektikere. Syn-, visuelle- og sekvensielle problem var noe de så som vanligere hos dyslektikere og personer med CP enn i befolkningen for øvrig. Redusert ordforråd og manglende grammatisk kompetanse forekom også hos mange dyslektikere og personer med CP.

Ortografisk skrift som alternativ til tale er mindre fremmed for folk flest enn kommunikasjon med grafiske tegn, og regnes som høyeste nivå innen alternativ kommunikasjon. Det finnes en del ortografiske skriveprogram på data med ordprediksjon på ulike oppsett som gjør at brukeren kan velge om han vil stave orda (med ordprediksjon fra hele den norske ordliste), eller om han vil legge inn personlige ordlister hvor ord velges kun ut i fra første bokstav. Manuell alfabettavle kan også brukes. Dataprogrammer med personlige ordlister og auditiv tilbakemelding gjør at ASK-brukere kan bruke ortografisk skrift som kommunikasjonsmåte allerede på slutten av logografisk-visuelt nivå og i begynnelsen av alfabetisk – fonemisk nivå. Den enkleste formen for skriving med personlige ortografiske ordlister krever at brukeren kan lytte ut første lyd i tenkt ord og kople denne til samme lyd og/eller grafem på alfabetoversikt i personlig ordliste (første nivå i fonologisk analyse). Muligheter for auditiv tilbakemelding fra dataprogrammet gjør at visuell gjenkjenning av første bokstav ikke er nødvendig. Ut i fra dette kan man tenke seg at ortografiske kommunikasjons-systemer kan brukes som alternativ kommunikasjon også for talehemmede som har vansker av dyslektisk karakter, er synshemmet, eller ikke kommer videre fra tidlig alfabetisk-fonemisk nivå. For ASK-brukere som ikke mestrer ortografisk skrift på enkleste nivå, finns det databaserte skriveprogram med symboler fra ulike ASK-system (PCS, bliss, piktogram ...). Med slike program kan ASK-brukeren skrive med samme symbolsystem som brukes i kommunikasjonsboka eller på talemaskinen.

Strategisk kompetanse ved ASK

Kommunikasjon med ASK vil alltid være mindre effektiv enn tale. Strategisk kompetanse gjelder kvalitative og kvantitative forhold som effektiviserer deltakelse i kommunikasjonssituasjoner. På den måten kan man si at strategisk kompetanse er verktøy for best mulig

utnyttelse av språklig, operasjonell og sosial kompetanse. En kompletterende kombinasjon av ikke-språklige og språklige uttrykk kan medvirke til mer flyt i kommunikasjonen og er et mål ved strategisk kompetanse.

The way speaking partners interact with and help communication aid users can make a conversation difficult or successful (Warrick 1998, s.9).

Jeg vil i det følgende si noe om forhold som påvirker effektiviteten i kommunikasjon med ASK, og som både bruker og samtalepartner bør ha kunnskap om: *samtaleform, tid, gjetting og misforståelser, og samtalepartners rolle.*

Samtaleform

Alle samtaler preges av hvor god tid man har til å snakke sammen, og om man er i nærheten av hverandre (nærkommunikasjon) eller har fysisk avstand til hverandre (fjernkommunikasjon), og om kommunikasjonen skjer muntlig eller skriftlig.

Uansett hvilken kommunikasjonsform man velger, er det viktig å kunne svare adekvat ja og nei. Gjennom ja-/nei-spørsmål til ASK-brukere kan samtalepartneren prøve å peile seg inn på hva brukeren vil uttrykke. Bruk av ja-/nei-spørsmål som kommunikasjonsmåte gir muligheter for raske svar og kan være den mest effektive kommunikasjonsmåten i noen situasjoner – spesielt ved klare valg med lukka spørsmål, i rutinesituasjoner og ved korte spørsmål hvor det ikke forventes inngående svar. Ja- og nei-spørsmål er imidlertid svært begrensende fordi temaet styres av samtalepartneren, og ASK-brukeren får ikke mulighet til å utdype kommentarene. Selv om ASK-brukere foretrekker å formulere egne svar utover ja og nei, dominerer ja-/nei-svar i samtale. Tetzchner & Martinsen (2002) sier at det er typisk at hjelpemiddelbrukeren har en svarende rolle i samtaler med talende, og at en stor del av spørsmålene

ofte er retoriske (den som spør vet svaret), og den som blir spurt er klar over at samtalepartneren vet svaret på forhånd. Dermed får samtalen liten mening utover det å være sammen. Ord, fraser og ikke-språklige uttrykk bør være brukerens hovedkommunikasjonsform, og suppleres med ja-/nei-spørsmål.

Tid

Tid til å formulere seg, tid til å uttrykke seg, og tid til tolkning av budskaper er kanskje den største utfordringen i samtaler med ASK. Voksne talende uttrykker seg vanligvis med ca. 100 ord i minuttet og pausene i replikkvekslinga er ofte maks. 1-2 sekund. Det er ikke uvanlig at det tar 30 sekund for en ASK-bruker å peke ut et symbol på peketavla eller talemaskin.

Merchen sier at hvis det tar lang tid å uttrykke seg, kan man kvie seg for å oppholde eller kjede de andre. Det kan føre til at ASK-brukeren synes det er best å tie stille. Wormnæs (1992) viser til Bruce Baker som sier at en pause på 10 sekund fører til at informasjonsutvekslingen endrer seg på en avgjørende måte, og at endringa også skjer hvis man varsler at man skal foreta et eksperiment. Angstnivået stiger, og en rekke misforståelser er resultat. En annen undersøkelse av Baker viser at hvis den talende tar lengre pauser, vil den ikke-talende oftere ta initiativ. Den lange tidsbruken kan føre til at kommunikasjonshjelpemidlene ikke blir brukt, eller at det blir vanskelig å opprettholde fokus og sosial tilstedeværelse i samtalen.

Tidsfaktoren er medvirkende årsak til at ASK-brukere sjelden får tid til å komme inn på ”seriøse”, lengre tema – dermed får de i liten grad diskutert sine meninger, noe som reduserer muligheten til å bli godt kjent med folk.

Arlene Kraat (1985) har gjort en undersøkelse som viser at elektroniske og datastøttede kommunikasjonshjelpemidler med ferdige fraser gir mulighet for økt kommunikasjonshastighet, mens Hagemoen (2004) påpeker at talemaskiner med mange ferdige fraser er

mindre fleksible og mindre tilpasset den enkelte situasjon enn formuleringer med enkeltord.

Wisenburn & Higginbotham (2009) har gjort en studie hvor de undersøkte presisjon og effektivitet i samtaler med ASK ved hjelp av en talemaskin som kan oppfatte essensen i samtalepartnerens ytring, for så å legge hovedordene i frasen som nærmeste alternativ for ASK-brukerens kommentar. En kombinasjon av denne funksjonen og bruk av alfabetavtale ga størst økning i kommunikasjonshastighet og effektivitet. Foreløpig finns det ikke slike systemer i Norge.

Gjetting, tolkning og misforståelser

I samtaler med ASK er det vanlig at samtalepartner gjetter hva brukeren mener med sitt uttrykk. Effektiv gjetting krever ofte at samtalepartneren har god kjennskap til brukeren og er flink til å strukturere gjettingen. Hagemoen (2004) har satt opp skjema med spørrestrategier for samtalepartnere til blissbrukere, slik at gjettinga kan bli mer presis. Samtalepartneren bør begynne med å avklare om brukeren vil spørre eller fortelle noe. Deretter stiller samtalepartneren spørsmål om hvem temaet gjelder, og om det er snakk om nåtid, fortid, framtid. Til slutt spør samtalepartneren om aktivitet, ting eller egenskap. Tetzchner & Martinsen (2002) sier at gjetting i noen tilfeller kan føre til avhengighet og hemme utviklingen av gode samtalestrategier, personen må også kunne uttrykke seg når samtalepartneren ikke gjetter, eller gjettingen ikke når fram.

Collins (1996) sier at en stor del av ytringene i hjulpet kommunikasjon blir misforstått og fører til brudd i kommunikasjonen. Krat (1985) sier at det ikke er uvanlig at talehemmede lar en misforståelse passere fordi de ikke vet hvordan de skal reparere den, eller fordi det ville tatt for lang tid å rette den opp. Reparasjonsstrategier er ekstra viktig å kunne for ASK-brukere fordi de oftere enn andre blir utsatt for misforståelser

(Light 2003). En vanlig strategi er at brukeren gjentar ordet, eller omformulerer seg. Tetzchner & Martinsen (2002) sier det er viktig at brukeren lærer å si tegnene for *misforståelse/feil* o.l. før han gjentar eller omformulerer.

Samtalepartners ansvar

Ifølge Alm & Newell (1996) er balansen mellom personer som bruker hjulpet kommunikasjon og talende asymmetrisk, og det er samtalepartnerens ansvar å sørge for at bidragene og balansen i samtalen blir mest mulig symmetrisk. Samtalepartneren må altså ta et større kommunikasjonsansvar enn i samtaler mellom talende – noe som ikke må misforstås til at samtalepartneren skal snakke hele tida, eller lede samtalen ved alltid å bestemme tema eller stille for mange ja/nei-spørsmål. Undersøkelser (Arnesen, 1995; Flatebø, 2004) viser at ASK-brukerens mulighet til å bruke talehjelpemiddelet i stor grad er avhengig av at personene i ASK-brukerens omgivelser er oppmerksomme på kommunikasjonsuttrykk som ASK-brukeren gir. I mange tilfeller oppfattes ikke uttrykkene, og ASK-brukeren får ikke sagt noe. I stedet dominerer samtalepartneren samtalen. Dersom dette skjer gjentatte ganger, er det stor fare for at ASK-brukerens kommunikative initiativ minsker i frekvens.

Fagpersoner som har ansvar for opplæring og utvikling av alternativ kommunikasjon hos bruker og samtalepartnere bør vise brukeren hvordan han kan uttrykke seg med sine kommunikasjonshjelpemidler i ulike sammenhenger, men også være rollemodell for andre samtalepartnere.

Nettverksarbeid

Selv om ASK-brukerens kommunikative muligheter er svekket p.g.a. manglende tale, kan bruk av kommunikasjonshjelpemidler, kommunikativ tilrettelegging, og god kommunikativ kompetanse hos bruker og personer i brukeren miljø gjøre at ASK-brukeren får delta i kommunikasjonssituasjoner på et

funksjonelt nivå. Kollektive kunnskaper og ferdigheter kan kompensere for individets reduserte muligheter. Ut i fra dette er det viktig at så mange som mulig i brukeren nettverk (og brukeren selv om mulig), har en felles forståelse og et felles refleksjonsgrunnlag i det kontinuerlige arbeidet med ASK for den enkelte bruker. For å få til dette, vil det være nyttig å etablere ei nettverksgruppe rundt, og gjerne med brukeren. Spesialpedagog/lærer og assistent(er) som jobber med brukeren til daglig, og foreldre og evt. andre sentrale nærpersoner må være med i ei slik gruppe. Ofte har ikke brukeren logoped, men logoped fra PPT eller Statped må forventes å stille på nettverksmøter når nettverksgruppa føler behov for det, og ellers være tilgjengelig som veileder.

Nettverksmøtene kan bl.a. omhandle samtaler om hvordan bruker og samtalepartnere kommuniserer, er det ord/symboler/tegn og tema som bør tilføyes, evt. endres/fjernes på kommunikasjonshjelpemidlene. Er det situasjoner eller personer som brukeren kommuniserer spesielt godt eller dårlig med – hvorfor? Ei liste eller ”tegn/symbol/ord-bank” over brukeren ikke-språklige uttrykk bør lages og gjøres kjent for alle samtalepartnere i brukeren nærmeste miljø (venner, medelever, betalte hjelpere, familie). For å få oversikt over bl.a. brukeren kommunikasjonsmåter, samtalepartnere, samtaletema og kommunikasjonssituasjoner, anbefales kartleggingsverktøyet ”*Social networks*” (Østvik & Almås 2006). Kurs hvor praksis rundt brukeren knyttes til teori om ASK, kan være nyttig for felles refleksjonsgrunnlag.

Hva er en god samtale for Christian og hans samtalepartnere?

Christian blir glad og får lyst til å bruke mikro-rolltalken når:

- Samtalepartneren (barn og voksen) viser interesse og vil lære seg å kommunisere på Christians kommunikasjonsmåte

- Samtalepartneren tar seg tid til å snakke, og ikke blir utålmodig i samtalsituasjonen
- Han finner de rette ordene på M-RT, og får sagt det han vil si uten for mye gjetting, feiltolkning og misforståelser

En samtalepartner definerte en god samtale med ASK-bruker slik:

En god samtale er hvis jeg sjøl opplever at B1 har fått sagt det jeg tror han ville si. At jeg på en måte har speila det tilbake når vi er ferdig med blissymbolene, og har gjetta meg fram til det jeg tror han vil si og jeg spør om det er rett, og han sier det er rett. Kanskje stråler han opp fordi at det var det han skulle fortelle. Så føler jeg at det er en god samtale (Skogdal 2005, s. 63).

Med dette håper jeg lesere har fått et innblikk i feltet alternativ og supplerende kommunikasjon, og kanskje frister det med deltakelse på den internasjonale ISAAC-konferanse i Barcelona til sommeren for å få mer innsikt i et spennende fagområde.

It takes two to talk!

Litteratur:

- Alm, N. & Newell, A.F. (1996). Being an interesting conversation partner. I: von Tetzchner & Jensen (1996). Augmentative and alternative communication European perspectives. London: Whurr Publishers Ltd.
- Arnesen, H. (1995). Kommunikasjon og multifunksjonshemming. Hovedoppgave i spesialpedagogikk. Universitetet i Trondheim/Høgskolen i Finnmark.
- Brekke, K.M. & von Tetzchner, S. (2003). Co-construction in graphic language development. I: von Tetzchner, S. & Grove, N. Augmentative and alternative communication. Developmental issues. London & Philadelphia: Whurr publishers.
- Hagemoen, M.K., Opsal, K., Hellberg, K., Krabbe, S., Borøy, A.K., von Tetzchner, S. (2004). "Jeg har noe å si!". Oslo: Statped skriftserie nr. 26.
- Heister Tryg, B., Andersson, I., Hardenstedt, L., Sigurd Pilesjö, M. (1998). Alternativ och kompletterande kommunikation (AKK) i teori och praktik. Malmö: Handikappinstitutet.
- Kaul, S. (2003). Patterns of language use in Hindi speaking children with cerebral palsy: natural speakers and aided communicators. I: Augmentative and alternative communication. Developmental issues. London & Philadelphia: Whurr publishers.
- Kjelman, K., & Medici, E. (2007). Kommunikationsbøger – med Pragmatisk Organisering af Dynamiske Display. Gistrup: Handikram. Oversettelse av Porter, G. (.....) Pragmatic Organisation Dynamic Display Communication Books. Australia: Cerebral Palsy Education Centre.
- Krat, A.W. (1985). Communication interaction between aided and natural speakers. Toronto: Canadian Rehabilitation Council for the Disabled.
- Light, J. (1989). Toward a definition of communicative competence for individuals using augmentative and alternative systems. I: AAC Augmentative and Alternative Communication, 2, 137-144.
- Light, J. & Binger, C. (1998). Building Communicative Competence with Individuals Who Use Augmentative and Alternative Communication. Baltimore: Paul H. Brooks Publishing Co.
- Light, J. & Beukelman, D., Reichle, J. (2003). Communicative Competence for Individuals who use AAC. From Research to Effective Practice. Baltimore: Paul H. Brooks Publishing Co.
- Linell, P. (1982). Människans språk. Malmö: Gleerups Förlag.
- McNaughton, S. (2003). Blissymbol learners, their language and their learning partners: development through three decades. I: Augmentative and alternative communication. Developmental issues. London & Philadelphia: Whurr publishers.
- Ogden, T. (2002). Sosial kompetanse og problematferd i skolen. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Skogdal, S. (2005). Kommunikasjonsfremmende faktorer ved alternativ og supplerende kommunikasjon. Hovedoppgave i spesialpedagogikk. Universitetet i Tromsø.
- von Tetzchner, S. & Jensen, M.H. (1996). Augmentative and alternative communication. European perspectives. London: Whurr Publishers Ltd.
- von Tetzchner, S. & Martinsen, H. (2002). Alternativ og supplerende kommunikasjon. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS.
- Warrick, A. (1998). Communication without speech. Toronto: Isaac press.
- Wisnburn, B. & Higginbotham, J. (2009). Participant Evaluations of Rate and Communication Efficacy of an AAC Application Using Natural Language Processing. AAC vol 25, nr. 2, 78-89. Canada.
- Wormnæs, S. (1992). En større verden. Oslo: Universitetsforlaget.
- Wormnæs, S. (1997). Alternativ kommunikasjon. I: Spesialpedagogikk, 2, 3-13. Oslo: Utdanningsforbundet.
- www.isaac.no
- Østvik, J. m.fl. (2003). Taleteknologi – en bro til samhandling? Trøndelag kompetansesenter: Statped skriftserie nr. 6.
- Østvik, J. & Almås, H. (2006). Social Networks. Trøndelag kompetansesenter. Oversettelse fra: Blackstone, S.W. & Hunt Berg, M. (2003) Social Networks. USA.